

■ FEKETE Albert ■ JÁMBOR Imre¹

Noble Mentality and the Landscape in 17th-19th Century in Transylvania

Nemesi szellemiség és tájkultúra a XVII–XIX. századi Erdélyben

■ Abstract: Although a garden should not be compared to the landscape in every case, its significance from the viewpoint of landscape is much greater than it first may appear: according to a philosophical approach, the garden, as the earthly copy of the Garden of Eden, is “one of humanity’s best inventions and the means of making oneself feel at home in this world.”² Therefore, this explains the constant striving to conquer untamed nature, the foreign territories lying beyond the bounds of the garden cosmos. If “landscape design is none other than the extension of garden design, or indeed, urban planning”³, then the significance of landscaping initiated with gardening methods becomes even more obvious. The landscape garden, despite its strongly composed nature, drew inspiration from the surrounding landscape elements that themselves owed their appearance to the decades and centuries of traditional use of landscape.⁴ The manorial centre, where the only significant garden in the area could take shape, has always possessed symbolic significance: it represented the cultural, economic and social centre of the region. The increase in the number of similar cultural focal points led to the increasingly vigorous shaping of the environment. In his work, *Tour through Great Britain*, Daniel DEFOE relates the experiences of his journey around England between 1724 and 1726, emphasizing that he incessantly encountered during his travels county estates of varying sizes, which he saw as the propagators of culture. At the same time, the manorial centres were the popularisers of intellectual currents and the achievements of modern gardening in various areas of the country. Almost 100 years later these very same thoughts also permeate Ferenc KAZINCZY’s *Transylva-*

■ Kivonat: Bár a kert (még ha tájkert is) a tájjal azonos súllyal említetni nem minden esetben ildomos, jelentősége a tájkép szempontjából jóval nagyobb mint első hallásra tűnhet: a kert – filozofikus megközelítésben, – az édenkert földi másaként, „az emberiség egyik legjobb találmánya és eszköze, hogy otthon érezhesse magát ebben a világban”². Érthető tehát az a folyamatos törekvés is, amelynek célja a vad természet, a kerti kozmosz határain kívül eső idegen területek meghódítása. Ha „a tájtervezés nem egyéb, mint a parkosítás, sőt a várostervezés kiterjesztése”³, akkor még nyilvánvalóbbá válik a kertépítészeti módszerekkel elindított tájalakítás jelentősége. A tájkert erőteljes komponáltsága ellenére is a környező tájelemekből inspirálódott, melyek a maguk idejében a több évtizedes, évszázados hagyományos tájhasználatnak köszönhetik megjelenésüket.⁴ Az uradalmi központ, ahol a vidék egyetlen jelentősebb kertje kialakulhatott, mindig szimbolikus jelentőséggel bírt: a térség kulturális, gazdasági és társadalmi központját jelentette. A hasonló kulturális gócpontok számának növekedése a környezet egyre erőteljesebb alakításához vezetett. Daniel DEFOE *Tour through Great Britain* című művében 1724–1726 közötti angliai körutazásának élményeit közli, kihangsúlyozva, hogy útja során minduntalan kisebb-nagyobb birtokokba (county estates) ütközött, melyeket a kultúra terjesztőinek nevezett. Az uradalmi központok ugyanakkor az eszmei áramlatok, a modern kertészeti vívmányok népszerűsítői az ország különböző vidékein. Ugyanezek a gondolatok hatják át KAZINCZY Ferenc majd 100 évvel későbbi (1816–1819) erdélyi leveleit is. A nemzeti identitás és tájkultúra összefonódásának tudható be az a tény is, hogy az erdélyi barokk kastély és kert, bár közvetlenül Béccsel állott kapcsolatban, épp e szerencsétlen politikai függőség következtében megtagadott mindent, ami bécsi barokk, és a francia barokk elemeit vonultatta fel, a helyi visszafogott, a szó jó értelmében vett „vidéki” stílusjegyekkel ellátva.

A tanulmány három, Erdély múltjában történelmi, kulturális és gazdasági szempontból egyaránt jelentős szereppel bíró család birtokában lévő helyszín, tájépítészeti szempontból is érdekes példájával mutatja be a táj tudatos alakítását a XVII. századtól kezdődően.

■ Kulcsszavak: kerttörténet, tájtörténet, tájhasználat, kulturális örökség, kastélykert

1 Albert FEKETE, PhD, landscape architect and garden engineer, associate professor at the Corvinus University of Budapest, Hungary; Imre JÁMBOR, PhD, certified landscape and garden engineer, university teacher at the Corvinus University of Budapest, Hungary.

2 HANKISS Elemér, *Az emberi kaland* (Budapest: Helikon, 1997), 32.

3 Geoffrey JELLICOE, Susan JELLICOE, *Die Geschichte der Landschaft* (Frankfurt: Campus Verlag GmbH, 1988), 207.

4 Adrian VON BUTTLAR, *Der englische Landsitz, 1715-1760: Symbol eines liberalen Weltentwurfs* (1982, Mittenwald: Mäander), 53.

1 FEKETE Albert, doktor, tájépítész- és kertészmérnök, egyetemi docens a Budapesti Corvinus Egyetemen, Magyarország; JÁMBOR Imre, doktor, okleveles táj- és kertépítész mérnök, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetemen, Magyarország.

2 HANKISS Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest, 1997, Helikon, 32.

3 JELLICOE, Geoffrey – JELLICOE, Susan: *Die Geschichte der Landschaft*. Frankfurt, 1988, Campus Verlag GmbH, 207.

4 „In den frühen Garten vor 1730 ging es weder um eine Assimilation an die mitteleuropäische Landschaft”. VON BUTTLAR, Adrian: *Der englische Landsitz, 1715-1760: Symbol eines liberalen Weltentwurfs*. 1982, Mittenwald: Mäander, 53.

Bonchida és a Bánffy család

■ A helyi tájjelleg kialakulása, megőrzése erdélyi szinten is családokhoz, személyekhez, személyiségekhez kötődik. Példaként említhetők a jelen tanulmányban nem részletezett, de az erdélyi kert- és tájfejlődés szempontjából rendkívül jelentősnek becsült XVII. századi fejedelmi kertek mellett az erdélyi kora újkori rezidenciakertek és nemesi birtokok.

A birtokos családok ismerete azért is fontos, mert ezek sok esetben a hely szelleméhez, identitásának kialakulásához és a rezidenciakertek létrehozásához szükséges szellemiség, kulturális töltet hordozói. Számos helyszínen a tulajdonosok saját elképzeléseik szerint alakították a kertet, vagy közvetlenül befolyásolták ezek kialakítását. A nemesi rezidenciák és kertek tulajdonosai tehát bizonyos értelemben a műemlékek alkotóiként is számon tarthatók. Bár ebben a tekintetben számos erdélyi példa említhető, jelen tanulmány terjedelme néhány jelentősebb, példaértékű alkotásra szorítkozik.

Az európai mérce szerint is színvonalas bonchidai kastélypark kialakítása például (gr. II.) BÁNFFY Dénesnek köszönhető, aki 1748–1752 között, bécsi hatásra, reprezentatív barokk rezidenciává építette ki a család bonc-

nian Letters (1816-1819). The fact that the Transylvanian Baroque castle and garden, though in direct contact with Vienna, precisely because of this unfortunate political dependence rejected everything that was Viennese Baroque and displayed instead elements of the French Baroque, furnished with local, subdued, "rural" (in the positive sense of the word) stylistic marks, can be ascribed to the intertwining of national identity and landscape culture. The study presents the conscious modelling of the landscape starting from the 17th century, introducing three examples of properties belonging to families that had important cultural and economic roles in the history of Transylvania.

■ **Keywords:** garden history, landscape history, land use, cultural heritage, manor house gardens

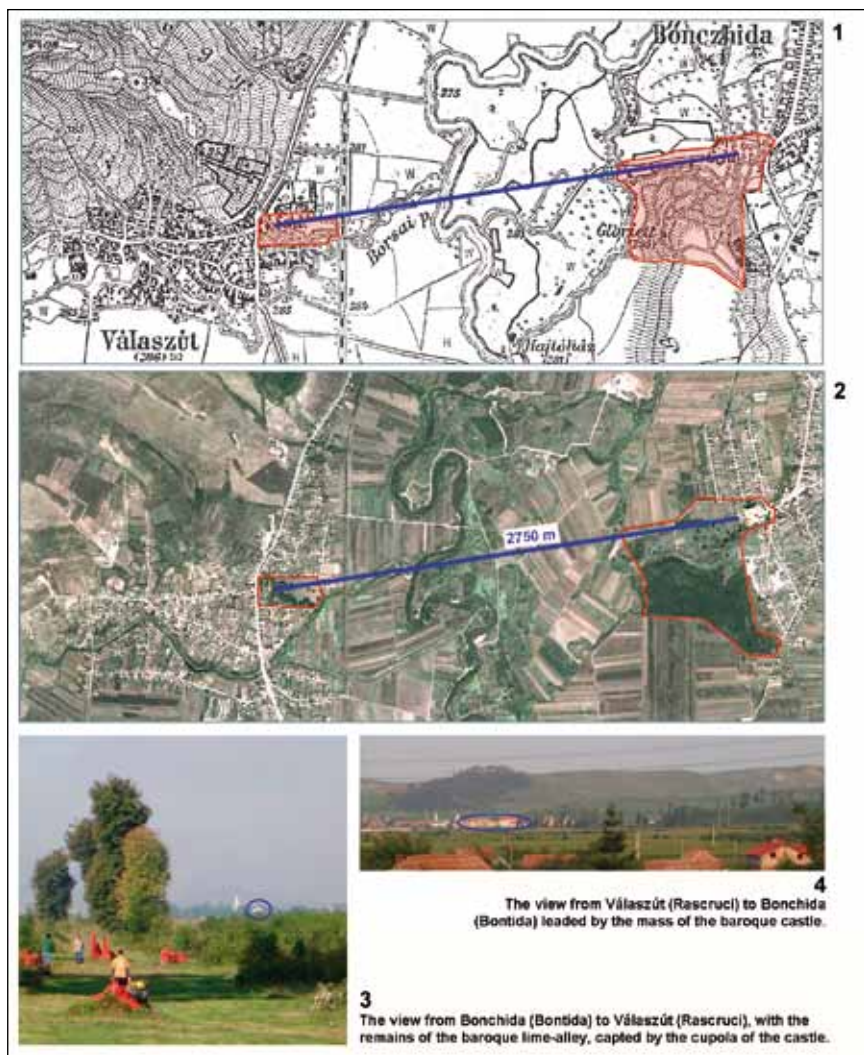
Bonțida and the BÁNFFY Family

■ The formation and preservation of local regional features at the Transylvanian level, too, are linked with families, individuals and personalities. Along with the 17th century princely gardens (not detailed here but extraordinarily important from the viewpoint of Transylvanian garden and landscape development), the residential gardens and noble estates of the early modern era in Transylvania offer further examples.

Knowledge of the landowning families is also important because in many cases they were the bearers of the mentality and cultural impetus necessary for the spirit of the locality, the formation of its identity and the establishment of residential gardens. In numerous locales, the owners shaped the gardens or directly influenced their design according to their own notions. The owners of noble residences and gardens, therefore can also be considered the creators of the monuments in a certain sense. Although examples from Transylvania abound, the present study will confine itself to a few of the more significant, paradigmatic works.

For example, the design of the manor house park at Bonțida (Cluj County, Romania), representing a high standard even by European measure, is the work of Count Dénes BÁNFFY, who between 1748 and 1752, under Viennese influence, expanded the family's dwelling in Bonțida into a representative Baroque residence. As a result of the transformation of the earlier Renaissance fortified manor house, visitors were welcomed in a monumental *cour d'honneur*, in other words a formal courtyard, beyond the access bridge, bounded by the stable and the manège. In connection with the rebuilding of the manor house, on the territory reaching towards the Someșul Mic River an ornamental garden and game preserve of some 400 cadastral yokes was established, the designs were drafted by Johann Christian ERRAS in the early 1750s, a gardener from Marchegg.

The fact that József BÍRÓ called Bonțida the "Versailles of Transylvania" shows that a park conforming to contemporary

■ **1. ábra:** Ma is létező látványkapcsolat a bonchidai és válaszúti Bánffy-kastélyok között. Távolság légvonalban: 2750 m. Térkép © Hadtörténeti Múzeum Térképtára, Budapest. III. Katonai Felmérés térképszelvénye, 1882–1884; légifotó © Google Earth; fényképek © FEKETE Albert, 2011. augusztus

■ **Figure 1.** The still existing visual connexions between the Bánffy Manor House Gardens from Bonțida (Cluj Co.) and Răscruți (Cluj Co.). The two manor house buildings are located at 2750 m distance each other. Map © Military History Museum Budapest, Map Achieve, Budapest. Map sheets of the 3rd Military Survey, 1882-1884, Aerial photo © Google Earth, Photos © Albert FEKETE, August 2011

taste and requiring a truly large-scale landscaping intervention was designed for the manor house. The spine of the structure of the Baroque park is provided by three radial alleys of lime trees, each approximately 1,000 meters long. These alleys, which determined the composition of the Baroque-like ground plan and the monumental lines of sight, started from the western façade of the building and cut across the landscape in the direction of the Someşu Mic River and even beyond it to the neighbouring Râscruci (Cluj Co.), making the latter part of the view from the garden. (Figure 1)

The landscape vista has Renaissance roots, but the virtual extension of the boundaries of the garden or park in Transylvania is characteristic mainly to the 18th century Baroque (and later the landscape) gardens. As a consequence of these solutions, landscape compositions arose that organised neighbouring noble residences and estates into a unit. An entire array of these examples can be cited across Transylvania as regards the larger noble residences of the 17th and 18th centuries. Looking east from the garden of the Horváth-Zichy Manor House in Voivodeni (Mureş Co.) even today one can make out the roof and garden of the Teleki Manor House in Gorneşti (Mureş Co.) in the distance. In clear weather the manor house gardens of Dumbrăvioara (Mureş Co.) and Apalina (Mureş Co.) can also be seen from here, which buttresses the supposition that a consciously designed visual relationship existed between the several manor house gardens of the Marostere. These landscape scale lines of sight are on the one hand due to the possibilities inherent in the features of the terrain; on the other hand, the relative “density” of large manor house parks also contributed to their formation. Nor can one rule out the possibility of conscious planning following European examples of the time or recognizing the landscape’s potential, the visual experience.⁵

Returning to ERRAS’s park design for Bonţida, beyond the ornamental garden sections, indications of lands to be used for agriculture also appear, which likewise hints at the interdependence of the manor house park, noble estate and land used for agriculture.

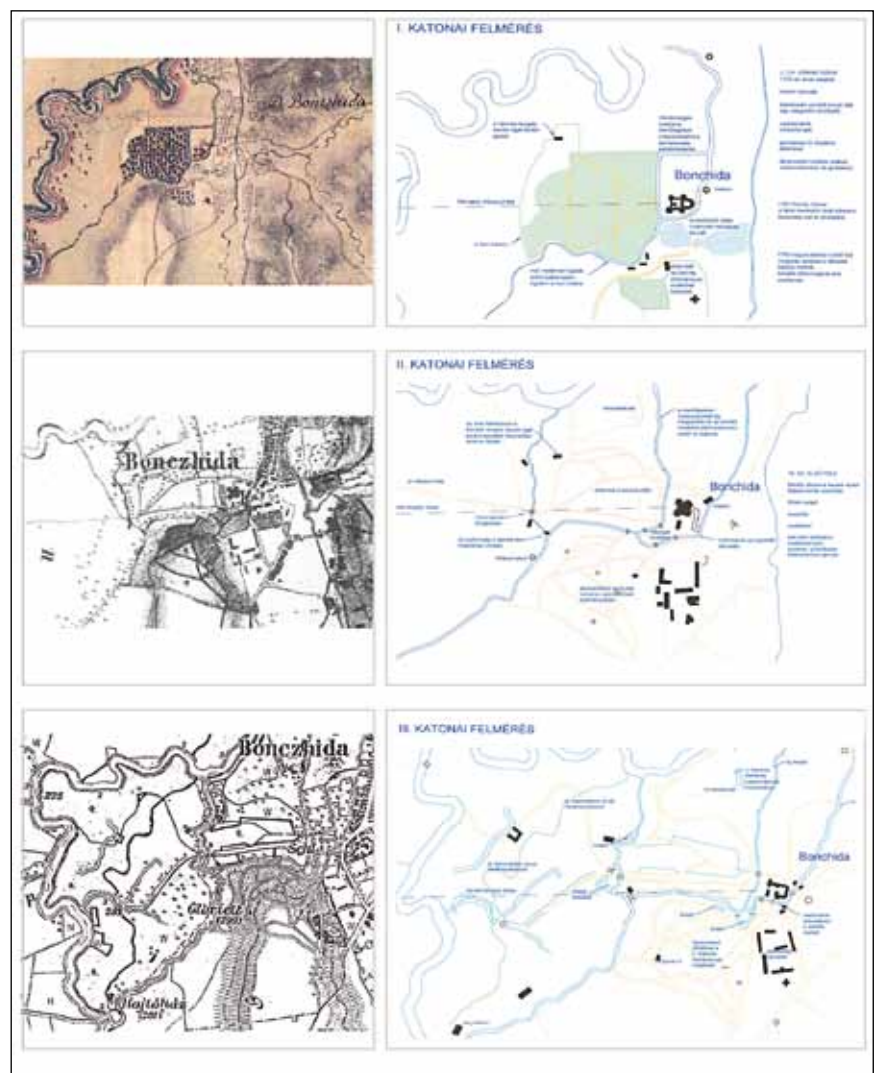
According to the descriptions, a hunting lodge, artificial caves, a gloriette, statues, urns, obelisks, fountains and so on were housed in the Baroque garden at Bonţida. The earlier fish pond was converted into an ornamental pond, while to the west of the building a pheasant garden was established with a hunting lodge and a grotto.

In the garden a substantial water system was also developed (Figure 2). According to data from 1767 Dénes BÁNFFY had an “engineer captain” (*Inschiner Kapitán*) brought from Vienna, whom he “had dig a trench through the village to redirect the two lakes at Bonţida ...” as well as a “pheasant hunter” (*Fáczásnos Jáger*) for the

hidai lakhelyét. A korábbi reneszánsz várkastély átalakításának eredményeként a bevezető hídon túl az istálló és lovarda határolta, nagyszabású *cour d’honneur*, azaz díszudvar fogadta a betérőt. A kastély átépítéséhez kapcsolódóan a Kis-Szamos felé elnyúló területen mintegy 400 holdnyi dísz- és vadaskert létesült, amelynek terveit az 1750-es évek elején Johann Christian ERRAS marcheggi kertész készítette.

Az a tény, hogy BÍRÓ József Bonchidát Erdély „Verszáliájá”-nak nevezte, jól érzékelteti, hogy a kastélyhoz valóban nagyszabású tájépítészeti beavatkozással a korízlésnek megfelelő parkot is kialakítottak. A barokk park szerkezetének gerincét három sugárirányú, egyenként hozzávetőlegesen 1000 méter hosszú hársallé adta. Ez a barokkos alaprajzi kompozíciót és nagyszabású látványtengelyeket meghatározó „lúdláb-sétány” a kastély nyugati homlokzatától indult, átszelve a tájat a Kis-Szamos irányába, sőt azon túl is a szomszédos Választútig, bekapcsolva azt a kert perspektívába. (1. ábra)

A tájfigyelés reneszánsz gyökerekkel bír, de a kert, a park határainak virtuális kiterjesztése Erdélyben főként a XVIII. századi barokk (majd később a tájképi) kertekre jellemző. Ezeknek a megoldásoknak köszönhetően születhettek olyan tájképi kompozíciók, amelyek szomszédos nemesi rezidenciákat, birtokokat szerveztek egységbe. Szemléletes példák egész sora hozható fel erre Erdély-szerte a XVII–XVIII. század nagyobb nemesi

■ **2. ábra:** A Bánffy-birtok vízrendszerének ábrázolása a katonai térképek alapján. Grafikai feldolgozás © FEKETE Albert és SZABADICS Anita
 ■ **Figure 2.** Graphic interpretation of Bánffy estates water system based on the Maps of Military Surveys. © Albert FEKETE and Anita SZABADICS

5 FEKETE Albert, *Az erdélyi kertművészet – Maros menti kastélykertek* (Kolozsvár: Művelődés, 2007), 38.

■ **1. kép:** A hársakkal szegélyezett bonchidai barokk kert 2003-ban. Fotó © FEKETE Albert, 2003. augusztus

■ **Photo 1.** The main lime tree alley from Bonțida in 2003, originally from the middle of the 18th century. © Albert FEKETE, August 2003

rezidenciáit tekintve. A vajdaszentiványi Horváth–Zichy-kastély kertjéből kelet felé tekintve a távolban ma is sejteni lehet a geryeszegi Teleki-kastély tetőzetét és kertjét. Tiszta időben feltehetőleg a sáromberki és az abafáji kastélykertek is beazonosíthatók innen, ami alátámasztja azt a feltételezést, hogy a Marostere több kastélykertje között tudatosan kialakított vizuális kapcsolat állt fenn. Ezek a táji léptékű látványtengelyek egyrészt a domborzati adottságokban rejlő lehetőségeknek köszönhetőek, másrészt a kastélykertek viszonylag nagy „sűrűsége” is hozzájárult a kialakulásukhoz. Nem zárható ki a tudatos tervezés lehetősége, a korabeli európai példák, illetve a tájképi potenciál, a látványélmény felismerése nyomán sem.⁵

Visszatérve ERRAS bonchidai parktervére, azon a díszkerti részekén túl mezőgazdasági hasznosítású birtoktestek jelzései is megjelennek, ami ugyancsak a kastélypark és a nemesi birtok, a mezőgazdasági hasznosítású táj összetartozására utal.

A leírások szerint a bonchidai barokk kertben vadászlakok, műbarlangok, gloriett, szobrok, urnák, obeliszkok, szökőkutak stb. kaptak helyet. A korábbi gazdasági tavat díszítővá alakították, míg a kastélytól nyugatra fácánoskertet hoztak létre vadászlakkal, grottával.

A kertben jelentős vízrendszert is kiépítettek (2. ábra). BÁNFFY Dénes egy 1767-es adat szerint Bécsből hozatott *Inschiner Kapitánt*, akivel „a falun keresztül egy sáncot ásatott a bonchidai két [...] Tónak el vételére”, valamint *Fácános Jágert*, a reneszánszban is divatos vadaspark megfelelő fenntartására. A kastély mellett 1776–1783 között egy nagyobb *orangerie* és több kisebb virágház épült.

Az I. katonai felmérés térképszelvénye (1769–1773) már egy megvalósult, területileg is beazonosítható barokk kertet ábrázol. A kert gazdag volt egzotikumokban: egy 1777-es összeírás a virágházakban és a kertben 163 gyümölcsöző citromfát, narancs- és gránátalmafákat, ciprusokat s többek között 200 rozmaringtövet említ. A barokk állapot emlékét ma már csak a válaszüti kastélyra vezető fasor még álló, idős, sajnos mára végsőkéig roncsolt, 250 éves hársai őrzik. (1. kép)

A bonchidai barokk kert, és annak viszonya a környező tájjal a XIX. század első felében – a kor szellemi ideológiáinak következtében – tájképi kertté alakult LÁSZLÓ János és HERMANN Sámuel 1831-es tervei alapján.

proper maintenance of the game preserve, which was fashionable during the Renaissance as well. Beside the manor house, between 1776 and 1783 a larger orangery and several smaller hothouses were built.

The map section of the first military survey (1769–1773) now depicts an accomplished, locatable Baroque garden. The garden was rich in exotic species: an inventory from 1777 mentions 163 fruit-bearing lemon, orange and pomegranate trees, cypresses and, among other things, 200 rosemary stems in the hothouses and the garden. Today the memory of the Baroque state is preserved only by the 250 year-old lime trees of the alley leading to the manor house at Răscruți, today in a lamentable state of disrepair. (Photo 1) The Baroque garden and its relation with the surroundings in Bonțida became at the beginning of the 19th century a landscape garden – due to the ideology of the period – realized according to the design elaborated by János LÁSZLÓ and Sámuel HERMANN in 1831.

Gornești, Dumbrăvioara and the TELEKI Family

■ The TELEKI Family boasts some of the most outstanding figures in Hungarian history. The TELEKI clan has provided Transylvanian chancellor, Hungarian prime minister, agricultural minister, veteran of 1848, playwright, geographer, historian, several founders of libraries, painter, composer, geographical explorer, model farmer, countless county heads, prefects, deputies, and later gardener. The family split into several different branches, Calvinist and Catholic, as well as Gornești, Gyömrő (Hungary), Újvár (Hungary) and Somkút (Hungary) branches.⁶ Their fortresses and manor houses in the eastern part of Transylvania on the banks of the Mureș River were frontier manor houses in the noblest sense of the word. They are not merely strongholds defending the conditions of physical existence, but also strongholds protecting intellectual and national identity, cultural heritage and humanity alike.

The TELEKIs were considered wealthy by Transylvanian standards, and they attempted to increase their income through rational farming and by multiplying their estates. They also sought to promote a better quality of life and a more modern lifestyle, one that appropriately represented the family's prestige and in which the arts were also allotted a significant role. At the same time, they clung to their Protestant-Puritan family traditions, too, in shaping the external frame of their lives. The spirit of the family, therefore, was characterised by balance: they held on to traditions, but they attempted to become acquainted with the trends of the age, and even accepted many new customs.⁷

⁶ MAROSI Ildikó, *Örökre hagyott beszélgetés Gróf Teleki Mihállyal* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1999), 5.

⁷ F. CSANAK Dóra, „Teleki József és a művészetek,” in *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*, ed. ZÁDOR Anna,

⁵ FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Maros menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2007, Művelődés, 38.

Gernyeszeg, Sáromberke és a TELEKI család

Historiography records Count József TELEKI II as an important member of the family, one who, following the construction of the new, Baroque manor house at Gornești, considerably shaped the garden around the building as well. During his travels in Western Europe, the young count visited the famous gardens of his age, in which he displayed a remarkable interest throughout his life, much as he showed strong interest in all works of fine art. At the age of 15 he spent a considerable amount of time in Vienna, then between 1759 and 1761, during his first study trip in Western Europe, he travelled around Austria, Bavaria, Switzerland, the principalities on the Rhein, and Netherlands, even venturing as far as France. In his travel journal he gives a description of the park at Versailles, the manor houses and parks of Saint-Cloud, Meudon and Chantilly, the Tuilleries and Montmorency gardens in Paris, as well as the park of Marly Manor House, with its statuary. Travelling on German land, he visited the gardens of Rastatt, Karlsruhe, Mannheim and Augustusburg in Brühl, and among others, the manor house and park of Huis ten Bosch in Netherlands. In 1769 he made a four-week journey to Northern Italy; on this occasion, however, he did not prepare a record of his experiences. In addition to works dealing with the practical issues of gardening, the count kept numerous up-to-date volumes on horticulture in his library in Budapest. Thus, to put it mildly, in the area of gardening he possessed a considerable expertise.

Because of additional work to be carried out on the new building, as well as tasks related to the renewing of the old, crumbling outbuildings, Count József TELEKI could hardly have dealt with the layout of the garden until the end of the 1780s. József BÍRÓ claims, on the basis of a receipt dated February 3, 1783 according to which the gardener at Gornești, Nicolas Philip HANEK, received 75 forints for the previous two years that the development of the new garden at Gornești had begun as early as 1781. However, the sum of 75 forints would be meagre payment for two years' work as an ornamental gardener; thus, it seems likely that the receipt cited by BÍRÓ is only a randomly surviving document of the customary pay of the vegetable gardener at Gornești, though according to a document from April 1782 the first steps towards designing the new garden around the manor house were actually taken: "The beautifully elaborated plan for the labyrinth has been finished, and its foundations have even been dug, the gardener has planted the area around the manor house and has placed willow sheaves at the bottom of the trench."

Based on a letter of Count József TELEKI, written in Gornești on September 16, 1789, to his son residing in Sibiu⁸ (Sibiu

■ A TELEKI család a magyar történelem kiemelkedő alakjaival büszkélkedhet. Adott a TELEKI nemzetség erdélyi kancellárt, magyar miniszterelnököt, földművelésügyi minisztert, 1848-as harcost, Petőfi-barátot, drámaíró, geográfust, történészt, könyvtáralapítót többet is, festőt, zeneszerzőt, földrajzi felfedező, mintagazdát, megszámlálhatatlan főispánt, alispánt, képviselőt, utóbb kertészt is. A család sokféle ágra szakadt, van köztük református és katolikus, gernyeszegi, gyömrői, újvári vagy somkúti ág.⁶ Erdély keleti részében, a Maros partján felépített váraik, kastélyaik a szó legnemesebb értelmében vett végvárok voltak. Nem pusztán a fizikai lét feltételeit védő erősségek, hanem szellemi, nemzeti identitást, kulturális örökséget, emberséget egyaránt oltalmazó erődök is.

A TELEKIEk erdélyi viszonylatban gazdagnak számítottak, s igyekeztek is ésszerű gazdálkodással és birtokaik gyarapításaival növelni jövedelmüket. Ezzel együtt megvolt bennük a hajlandóság a család tekintélyét megfelelően reprezentáló igényesebb, ha úgy tetszik, modernebb életstílus kialakítására, amelyben a művészetek is jelentős szerephez jutottak; ugyanakkor protestáns-puritán családi tradíciókhoz is ragaszkodtak életük külső kereteinek megformálásában. A család szellemét tehát egyensúly jellemezte: ragaszkodtak a hagyományokhoz, de igyekeztek megismerni a kor áramlatait, és sok mindent el is fogadtak az új szokásokból.⁷

A család jelentős tagjaként tartja számon a történetírás (II.) TELEKI József grófot, aki a gernyeszegi új, barokk kastély felépítését követően az épület körüli kertet is jelentős mértékben alakította. A fiatal gróf nyugat-európai utazásai során meglátogatta korának híres kertjeit is, amelyek iránt – hasonlóan valamennyi képzőművészeti alkotáshoz – egész életében kimagasló érdeklődést mutatott. 15 évesen hosszabb időt töltött Bécsben, majd 1759–1761 között, első nyugat-európai tanulmányútja során bejárta Ausztriát, Bajorországot, Svájcot, a Rajna menti fejedelemségeket, Hollandiát, és eljutott Franciaországba is. Útinaplójában leírást ad a versailles-i parkról, Saint-Cloud, Meudon és Chantilly kastélyáról és parkjáról, a párizsi Tuilleries- és Montmorency-kertről, valamint a marly-i kastély szobordíszes parkjáról. Német földön járva meglátogatta Rastatt, Karlsruhe, Mannheim kertjeit és a brühli Augustusburgot, Hollandiában pedig többek között Huis ten Bosch kastélyát és parkját. 1769-ben négyhetes utazást tett Észak-Itáliába, ezúttal azonban nem készített feljegyzéseket élményeiről. A gróf a kertészkedés gyakorlati kérdéseivel foglalkozó munkákon kívül számos friss kiadású, kertművészeti tárgyú kötetet őrzött budapesti könyvtárában. Kertészeti téren tehát szerényen szólva is meglehetősen jártassággal rendelkezett.

Az új épületen végzendő utómunkálatok, valamint a romladozó, régi melléképületek helyreállításával kapcsolatos teendők miatt TELEKI József gróf egészen az 1780-as évek végéig alig foglalkozhatott a kert elrendezésével. BÍRÓ József egy 1783. február 3-án kelt nyugta alapján, amely szerint a gernyeszegi kertész, Nicolas Philip HANEK 75 forintot vett fel ekkor az előző két évre, azt állítja, hogy az új gernyeszegi kert kialakítása már 1781-ben elkezdődött. A 75 forintos összeg azonban igen csekély fizetség lenne egy díszkertész kétévi munkájáért; valószínűnek tűnik tehát, hogy a BÍRÓ által hivatkozott nyugta csak a gernyeszegi haszonkertész szokásos kifizetésének véletlenszerűen fennmaradt dokumentuma,

6 MAROSI Ildikó: *Örökbe hagyott beszélgetés Gróf Teleki Mihállyal*, Budapest, 1999, Argumentum Kiadó, 5.

7 F. CSANAK Dóra: Teleki József és a művészetek. In ZÁDOR Anna – SZABOLCSI Hedvig szerk.: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 553.

SZABOLCSI Hedvig (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 553.

8 The summer residence in Avrig, near Sibiu, belonging to count Samuel VON BRUCKENTHAL was already finished at that time. The garden of

■ **2. kép:** A sáromberki Teleki-kastély déli homlokzata az 1930-as években, a kastély mögött elterülő kert fenyőivel. © Kulturális Örökségvédelmi Hivatal fotótára, Budapest

■ **Photo 2.** The southern façade of the Teleki Castle from Dumbrăvioara in the 1930s, with deciduous species in the park located behind. © Photo archive of the National Office for Cultural Heritage, Budapest

bár egy 1782 áprilisából származó irat szerint valóban megtették az első lépéseket a kastély körüli új kert kialakításához: „Elkészült a labirintus szépen kicirkalmazott terve, sőt alapjait is kiásták, a kastély környékét a kertész beültette, a sánc fenekére fűzfakévéket tett.”

TELEKI József gróf fiához, a Nagyszebenben⁸ tartózkodó TELEKI Lászlóhoz (1764–1821) írt, Gernyeszezen 1789. szeptember 16-án kelt levele alapján feltehetően csak ekkortájt vetődött fel a kert nagyszabású felújításának ötlete: a gróf utasítja fiát a kertész szerződtetésére, akinek „kötelessége leszen egy ujj kertet a kastély körül elrendelni és felállítani”. Következő, október 7-én kelt levelében pedig felhatalmazza László gróft az egyezség megkötésére a kertésszel, akinek majd „az általa készíttendő és általam helybenhagyandó delineatio szerint” kell kialakítania a gernyeszezi kertet, és „mind arra mind a régi kertre vigyázni, veteménnyel, gyümölcscsel híven, igazán és az én hasznomra takarékosan bánni”.

A kertterv, amelyet az ismeretlen abafáji kertész valószínűleg 1792 januárja előtt kevéssel készített TELEKI József számára, sajátos kialakítású, a nyugat-magyarországi barokk kertektől is nagyban különböző alaprajzot mutat. Az egyenetlen kiterjedésű, a kastély épületének sarkainál szabálytalanul kiszélesedő vizesárkok megmaradtak. A sáncok felső részén, ezek koronavonala és a kastély kőfala között hímzéses mintában ültetett virágágyak (hímzéses parterrek) láthatók, amelyek formai kialakításukat tekintve a magyar népi díszítőművészet motívumaiból ihletődtek. (3. ábra)

A fent ismertetett kerttervvel kapcsolatosan TELEKI József fiához írt, 1792. február 17-én kelt levelében nemtetszésének ad hangot: „A gernyeszezi kert delineatioja nem tzelom szerint valo, nem lévén benne se sziget, se az ugy nevezett tos kert, se az árokbeli forrás, folyamok és tók. Tsináltass vagy ha rá érkezel tsinály tréfából egy olyan, ha szinte durva delineatiot is, mellyben mindezek benne legyenek”.

⁸ Akkoriban már készen áll Samuel VON BRUCKENTHAL gróf nyári rezidenciája a Nagyszeben melletti Feleken, melynek kertjét a bonchidai kert után Erdély második jelentősebb barokk kertépítészeti alkotásaként tartjuk számon. Az arisztokrata családok közti kapcsolatok alapján feltételezhető, hogy a feleki kastélykert is előkép lehetett a gernyeszezi kert kialakításában.

Co.), László TELEKI (1764–1821), presumably it was only around this time that the idea of a large-scale refurbishment of the garden was raised: the count instructs his son to hire the gardener, whose “obligation will be to lay out and create a new garden around the manor house”. And in his next letter, dated October 7, he authorized Count László to enter into the agreement with the gardener, who would have to design the garden at Gornești “according to the delineation to be prepared by him and approved by me”, and “to care for both it and the old garden, and to cultivate vegetables and fruits faithfully, honestly and to my profit”.

The garden design, probably drafted for József TELEKI shortly before January 1792 by the unknown gardener from Apalina (Mureș Co.), displays a unique ground-plan, which differs greatly from the Baroque gardens of Western Hungary. The unevenly sized moats, which widened irregularly at the corners of the manor house building, remained. On the upper part of the ramparts, between their ridge-line and the stone wall of the building flowerbeds planted in embroidery pattern (*parterres de broderie*) can be seen, which in terms of design were inspired by the motifs of Hungarian decorative folk art. (Figure 3)

In connection with the garden design described above, József TELEKI voices his displeasure in a letter to his son dated February 17, 1792: “The delineation of the Gornești garden does not suit my purpose, there being in it neither an island nor a spring, river or ponds in the ditch. Have one made, or if you have time, make one yourself for fun, even if a rough delineation, which includes all of these.”

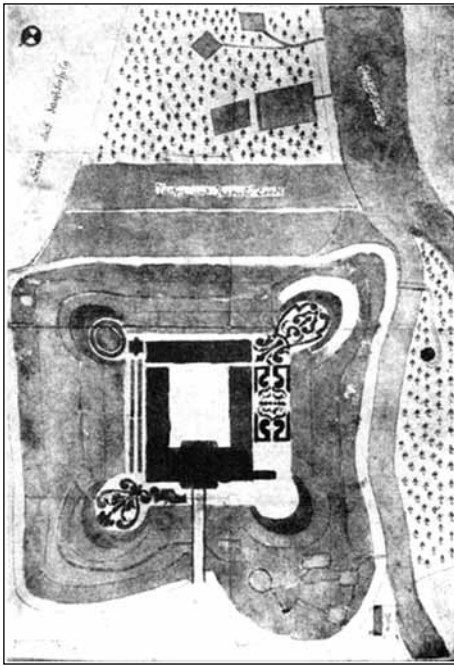
According to Dóra CSANAK, in his letter the count finds the characteristic elements of a landscape garden lacking, which attests to József TELEKI’s “modern” tastes and his changed attitude, under the influence of the works of ROUSSEAU, towards nature. The count met ROUSSEAU personally, and read his works up to the end of his life. In 1792 he visited an “English garden” (*anglus kert*) in Munich. On March 8, 1793 he wrote the following to his son: “My beloved island in Gornești, and that I have a lovely view from my room, and can see my fish swimming about, I do not know what I would trade it for [...]”⁹

A Teleki estate centre was likewise located in Dumbrăvioara (Mureș Co.), situated in the southern vicinity of Gornești, where Sámuel TELEKI was the owner. In October 1782 he hired the Prague-born Andreas KOPPMANN to establish an ornamental garden (*einen Ziergarten anzulegen*) for 100 Hungarian forints and benefits in kind. In October of the following year Ferenc LEERCH, who until then had been a gardener in Gurghiu, was contracted “to

the manor house represents Transylvania’s second most significant baroque garden architecture work after the one from Bonțida. According to the relation between the noble families, it is possible that the manor house garden from Avrig served as a model for the one at Gornești.

⁹ FEKETE Albert, *Az erdélyi kertművészet – Marosmenti kastélykertek*, 27.

■ **3. ábra:** A gornyesszegi hímezett barokk parterrek terve 1792-ből. © Erdélyi Múzeum Egyesület, Gróf Teleki László levéltára, Kolozsvár

■ **Figure 3.** The layout of the Baroque garden from Gornești (Mureș Co.) from 1792, with the flowerbeds planted in an embroidery pattern. © Transylvanian Museum Society, Archive of Count László TELEKI, Cluj-Napoca, Romania

create an orchid garden from its foundations following the tastes of His Excellency and according to the delineation to be drafted by him without delay". His salary, like that of his predecessor, was set at 100 Hungarian forints and crops. Archives contain additional information about Ferenc LEERCH: the German gardener, who hailed from the city of Brno (Czech Republic), entered the service of Ádám TELEKI on February 5, 1764 in Luna de Sus (Cluj Co.), and because in addition to gardening he was also skilled in stone masonry, he was contracted to practice this as well. In September 1784 yet another gardener at the court at Dumbrăvioara appeared in the person of Frantz JARSCHHEL, who before then had served László BETHLEN in Mădăraș (Mureș Co.). His salary, in addition to the customary crops, was 84 Hungarian forints, and his task remained the "construction of the Zier garden from its foundation"¹⁰.

In addition, his responsibilities, like those of his predecessors, also included the cultivation of the vegetable garden and the orchard, but he also committed himself to carpentry work and care of the bees as well. According to the account books, this gardener worked for a longer time in Dumbrăvioara, until August 1787.

With the gardeners constantly changing and hired for various jobs, the building of the ornamental garden was constantly post-

10 B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), 15-59.

CSANAK Dóra szerint a gróf egy tájképi kert jellemző elemeit hiányolja levelében, ami TELEKI József „modern” ízlésére, ROUSSEAU műveinek hatására megváltozott természetszemléletére vall. A gróf ROUSSEAU-val személyesen is találkozott, munkáit élete végéig figyelemmel kísérte. 1792-es évben meglátogatott egy „anglus kertet” Münchenben. 1793. március 8-án ezt írja fiának: „Én Gornyesszegen, az én kedves szigetemet és ott azt, hogy a szobából szép kinézésem van, és a halaimat úszkálni látom, nem tudom miért nem adnám [...]”⁹

Ugyancsak Teleki-birtokközpont helyezkedett el a Gornyesszeg déli szomszédságában fekvő Sáromberkén is, ahol TELEKI Sámuel volt a gazda. 1782 októberében fogadta fel a prágai születésű Andreas KOPPMANNT egy díszkert létesítésére (*einen Ziergarten anzulegen*), 100 magyar forintért és természetbeni juttatásokért. Következő év októberében már az addig Görgeyben kertészkedő LEERCH Ferencet szerződtették „a Lust vagy Czirad kertet a Méltóságos Uraság tetszése szerint maga által készítenő delineatio szerint Fundamentumából halogatás nélkül készíteni”. Fizetséget elődjéhez hasonlóan 100 magyar forintban és terményekben határozták meg. LEERCH Ferencről más adatokat is őriznek levéltáraink: a Brünn városából származó német kertész 1764. február 5-én Kendilónán TELEKI Ádám szolgálatába lépett, és mivel a kertészkedés mellett a kőművességhez is értett, ennek gyakorlására is szerződtették. 1784 szeptemberében az azelőtt Mezőmadarason, BETHLEN Lászlónál szolgáló Frantz JARSCHHEL személyében tűnt fel újabb kertész a sáromberki udvarban. Fizetsége a szokásos termények mellett 84 magyar forint, feladata pedig még mindig a „Czier kert fundamentumából való felépítése” volt.¹⁰

Emellett, akárcsak elődeinek, a konyhakert és a gyümölcsös művelése is munkakörébe tartozott, de asztalosmunkákra és a méhek gondozására is kötelezte magát. A kifizetési záradékok szerint ez a kertész már hosszabb ideig, 1787 augusztusáig dolgozott Sáromberkén.

Az egymást sűrűn váltogató és többféle munkára alkalmazott kertészek mellett a díszkert kialakítása valahogy állandóan elmaradt. Nem meglepő TELEKI türelmetlensége 1784-ben: „A kertnek pláneozásán s már valaha helyre állításában a delineatio szerint dolgoztatni kell ezen az őszön, télen és a jövő tavaszon szorgalmatosan; hogy a kertésznek hijában ne fizessenek.”

A kert azonban következő év tavaszán sem volt kész, a nemrégiben kinevezett császári kerületi biztos újabb utasításokkal ostromolta intézőit: „A Kertnek helyre állítása iránt egyéb planumot nem adhatok, hanem a millyent a situs hoz magával, és amillyent az o economiának hátra maradása nélkül lehet követni. A kertész a planumot maga ahoz képest alkalmaztathatta. Spaller, Berceau, Zwegel fák, puszpáng, piramisok, egyéb gyümölcsfák, szép virág és vetemény ágyak, utak, Escarpok ékesittik a Kertet; mindeniknek helyét a kertész meg határozhattya a Situshoz, és a földnek tulajdonságához képest.”¹¹

1786 szeptemberében még mindig a kert befejezetlensége miatt boszszankodott a távol lévő megrendelő: „[...] kertészt ha fizetek, már a kertet valaha vegye rendben, csinálja ki a planírozott szakaszokat, escarpokat, táblákat, és ültessen spallérokat a situs szerént, és a táblák körül apró Zwergel fákat mint a szebeni kertemben, hogy mikor az Isten bé viszen, kertet talállyak. Külömben most csupán csak az udvar szükségére kellő kevés veteményért nem szükség olyan drága kertészt tartani”; majd türelme fogytán, 1787-ben a tétlen kertész (Frantz JARSCHHEL) elbocsátásáról intézkedett.

9 FEKETE Albert: i. m. 27.

10 B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1970, Kriterion Könyvkiadó, 15-59.

11 LÉSZAI Ferencz-Bendegúz: *A sáromberki Teleki-kert*. Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Épített örökség felújítására szakosító képzés, *Történeti kertek és tájak védelme és felújítása* c. szemináriumi dolgozat. Kézirat. 2010.

Tíz éves szünet után, 1797-ben a kert sáncainak kitisztításáról és az azok mellé ültetett fűzfák, kőkenybokrok hiányainak pótlásáról esik szó, ebből a kert viszonylagos elkészültére következtethetünk. A kert körüli tevékenység további akadozását jelzi viszont, hogy 1801-ben ismét az elégedetlenkedő sáromberki kertész tétlenségére panaszkodtak a birtok intézői.

A kert jellegéről és méreteiről sokat nem árulnak el az idézett források, így nehezen határozható be, hogy a sáromberki kert hová helyezhető az erdélyi kerttörténetben. Nem valószínű, hogy folytatta volna a XVIII. századi Erdélyben még zavartalanul divatozó vegyes jellegű kertek XVII. századi hagyományát, a szóhasználat (Lust és Zier kert), a tervrajzok megléte és folyamatos hangsúlyozása, a költséges német kertészek felfogadása mind az egységes koncepció alapján beültetett, igényesebb díszkert létesítésére irányuló szándékot igazolják. A „spallérok”, „escarpok”, táblák barokk jelleget hangsúlyoznak. Forrásaink némiképp a kert növényzetéről is informálnak: tuják, *Zwergeleek*, *Buxbaum* (puszpáng) és szőlőtövek, a kilencvenes évek végén pedig *Pappelbaum* (jegenye) ültetéséről esik szó. (2. kép)

Zsibó és a WESSELÉNYI család

■ A bonchidai Bánffy-rezidencia ihlette WESSELÉNYI Miklós zsibói kastélyát és kertjét. WESSELÉNYI Miklósné CSEREI Helénának háromkötetes költségnaplója (1785–1831), valamint a családi levelezések alapján rekonstruálni lehet a kastély és a kert építéstörténetét. Megállapítható, hogy 1786 és 1800 között még javában folytak a kastélyépület külső befejezési munkálatai, illetve a belső terek kialakítása és díszítése, amelyek WRABETZ, BITTHAUSER és még sok más építőmester nevéhez köthetők. A külső környezet és kert kialakítása az 1800-as évektől kezdődött el: a barokkos modorú kertben a szökőkutat KOVÁTS Sámuel kolozsvári „vízi mester”, „hidraulikus” szerelte (akárcsak Cegén); a fennmaradt dokumentumok szerint külön gondot okozott, és levélváltás tárgyát képezte, hogy a kerti kínai filagória harangjait mekkorára öntsék. 1801-ben télikertet építettek, és WESSELÉNYI KÁROLYI József nagykárolyi kertjéből 120 darab citromfára alkudott. Ugyanakkor lázas levelezés folyt egy bécsi kertész alkalmazása érdekében, aki a költségnapló tanúsága szerint meg is érkezett Zsibóra. Később, ahogy már WRABETZCEL is történt, az is ott akarta hagyni gazdáját, s BETHLEN Ferenc szolgálatába, Kerlésre óhajtott szegődni vagy szökni. Legalábbis

poned for one reason or another. TELEKI's impatience in 1784 is unsurprising: "The planning and eventually renewal of the garden must be worked on diligently according to the plan this fall, winter and next spring; so that the gardener not is paid in vain."

However, the garden was not ready in the spring of the following year either, and the recently appointed imperial district commissioner besieged his managers with further instructions: "For the renewal of the garden I can provide no plan other than that which the site allows, and which can be followed without detriment to its economy. The gardener himself may apply the plan accordingly. Espaliers, berceaux, dwarf trees, boxwoods, hanging jasmines, other fruit trees, beautiful flower and vegetable beds, pathways, scarps all adorn the garden; the gardener may decide the place for everything according to the site and attributes of the land."¹¹

In September 1786 the absent client was still vexed by the unfinished garden: "[...] if I pay a gardener, he should eventually put the garden in order, carry out the planned sections, scarps, compartments, and plant espaliers according to the site, and tiny dwarf trees around the compartments, as in my garden at Sibiu, so that when God takes me in, I may find a garden. Otherwise it is not necessary to retain such an expensive gardener merely for the few crops sufficient for the needs of the court." In 1787, his patience at an end, he dismissed the idle gardener (Frantz JARSCHHEL).

After a pause of ten years, in 1797 there is mention of clearing out the garden trenches and replacing the willow trees and blackthorn trees planted alongside it – from this we can deduce the relative readiness of the garden. However, in 1801 the man-

¹¹ LÉSZAI Ferencz-Bendegúz, *A sáromberki Teleki-kert*. Postgraduate Studies on Historic Building Conservation. Submitted paper for the seminar "Protection and Renovation of Historic Gardens and Landscapes" (Babeş-Bolyai University: Kolozsvár, 2010), manuscript.

■ **3. kép:** A zsibói kőoroszlánok 2004-ben és 2014-ben. Előterükben a szocializmus évtizedeinek berakásokkal díszített műkő burkolata, amelyet napjainkra sem sikerült a környezethez méltó anyaggal helyettesíteni. © FEKETE Albert, 2004, 2014

■ **Photo 3.** Lion sculptures from Jibou in 2004 respectively in 2014. In front of them, the inlaid coating of artificial stone originating from the decades of socialism, which failed to be replaced even today with a proper material. © Albert FEKETE, 2004, 2014

agers of the estate once again complained about the idleness of the discontented Dumbrăvioara gardener, suggesting that the work of the garden again had stalled.

The sources cited do not reveal much about the nature and dimensions of the garden, thus it is difficult to pinpoint where to place the garden at Dumbrăvioara in the garden history of Transylvania. It is unlikely that it would have continued the 17th century tradition of mixed-type gardens (still fashionable in 18th century Transylvania). The terminology (*Lustgarten* and *Ziergarten*), the existence of and constant emphasis on plans, and the hiring of expensive German gardeners all substantiate the intent to establish a higher-quality ornamental garden laid out on the basis of a unitary conception. The espaliers, scarps and compartments emphasize a baroque character. Sources offer some information concerning the garden's vegetation as well: there is mention of planting thujas, dwarf trees (*Zwergelék*), boxwoods (*Buxbaum*) and grape vines, and in the late 1790s poplars (*Pappelbaum*). (Photo 2)

Jibou and the WESSELÉNYI Family

■ The Bánffy residence at Bonțida inspired Miklós WESSELÉNYI's manor house and garden in Jibou (Sălaj Co.). On the basis of the three-volume expense book (1785-1831) of WESSELÉNYI's wife, Heléna CSEREI, as well as the family correspondence, it is possible to put together the history of the construction of the manor house and garden. Between 1786 and 1800 the finishing work on the exterior of the building was still in full swing, as was the design and ornamentation of the interior spaces, which may be linked to the names of WRABETZ, BITTHAUSER and many other master builders. The design of the exterior environment and garden commenced in the 1800s: in the Baroque-style garden the fountain was installed (just as in Ţaga) by the hydraulic engineer from Cluj, Sámuel KOVÁTS; according to the surviving documents, the size of the bells of the Chinese pavilion in the garden caused a particular problem and formed the subject of correspondence. In 1801 a winter garden was built, and WESSELÉNYI bargained for 120 lemon trees from József KÁROLYI's garden in Carei (Satu Mare Co.). At the same time a feverish correspondence was conducted to employ a Viennese gardener who, according to the evidence of the expense book, indeed arrived in Jibou. Later, as had happened to WRABETZ, he also wanted to abandon his master, and he wished to enter the service of Ferenc BETHLEN in Chiraleş (Bistriţa Násăud Co.) or flee. At least this is what an excerpt from Count BETHLEN's letter to Miklós WESSELÉNYI reveals, which also sheds light on the circumstances of the landscaping at Jibou: "[...] if I wanted to make a beautiful garden, I could have a gardener brought over for that not from Jibou (where a beautiful and large garden began to be built, but amidst many tears and groans), but rather from somewhere else, and certainly would not have to have him guarded

erre vall BETHLEN gróf WESSELÉNYI Miklóshoz írott levelének egy részlete, amely a zsidói kertépítés körülményeire is rávilágít: „[...] ha szép kertet akarnék tsinálni tudnék én arra nem Sibóról (az hol ugyan szép és nagy kert kezdődött sok köny hullatások és jajgatások között épülni), hanem más honnat is Kertészt hozatni, s bizonyoson hajdukkal nem kénék őriztetnem, hogy szolgálatomból el ne szökjék, mig kertemet helyre állittya [...]”¹²

Zsidó kert- és tájtörténeti jelentősége csupán részben tulajdonítható híres kastély-kert együttesének. Legalább ugyanolyan fontossággal bír a zsidói Wesselényi-birtok mezőgazdaság-története, amelynek modernizálásával ifj. WESSELÉNYI példát akart mutatni birtokostársainak, előmozdítva Erdély számára az „egyedül lehető ipart: a földművelés iparát”¹³. A nagy váltást a főleg holland és angol példára meghonosított váltógazdaság képezte, amelynek lényege a gabonafélék mellett a takarmánynövények beiktatása a talaj termőképességének növelése érdekében. Az új mezőgazdasági kultúra tájformáló hatása leginkább a szőlő- és gyümölcsstermesztésben érvényesült. WESSELÉNYI valóságos kertvidékké akarta átalakítani zsidói birtokát. Sikeréhez hozzáértő, hűséges jószágigazgatója, KELEMEN Benjámín nagymértékben hozzájárult.¹⁴

Összegzés

■ Összefoglalásként elmondható, hogy a XVII–XVIII. századi erdélyi kert- és tájművelés meghatározó volt az erdélyi táj mai arculatának kialakulásában. A fő tájalakító erők – a fejedelmi és főúri családok mezőgazdasági, ipari és kultúraterjesztő tevékenysége, és a hagyományokon alapuló székelly paraszti, valamint a szász polgári tájhasználat – tudatos tevékenysége folytán a gazdag, változatos természetföldrajzi környezet fokozatosan formálódott kultúrtájává.

Több mint 200, romjaikban ma is meglévő erdélyi dendrológiai kertünk nemcsak egy-egy kastély vagy udvarház reprezentatív környezete vagy kistáj képeinek markáns eleme (volt), de tájökölógiai szempontból egész országreszek vegetációját és ezáltal képét befolyásolta.

A történeti kert (jelen esetben a főúri kastélykert vagy kúriakert) nem egyszerűen díszkert vagy haszonkert volt, hanem kiszakíthatatlan részét képezte egy összetett, kulturális-történeti, ökológiai és nem utolsósorban gazdasági (birtok)rendszernek, és éppen ezáltal volt/lehetett működőképes és fenntartható. Jelentős történelmi és művészeti töltettel bíró ökológiai-műszaki rendszereket tanulmányozunk tehát, amelyeket csak egységükben tárgyalva – azaz a környező településsel és tájjal együtt – kell és lehet értelmezni, csak így válik világossá hajdani jelentőségük és jelenlegi értékük.

Bibliográfia/Bibliography

- ALFREY, Nicholas – DANIELS, Stephen szerk.: *Art of the Garden*. London, 2003, Tate Publishing.
- BÍRÓ, József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézete (Singer és Wolfner).

12 KULCSÁR András: *A zsidói kastély-kert együttes*. Épített örökség felújítására szakosító képzés, Babeş-Bolyai Tudományegyetem. Kézirat. Kolozsvár, 2010.

13 ÚJFALVY Sándor. Idézi CSETRI Elek: Wesselényi Miklós a gazdasági reformer In: CSETRI Elek – EGYED Ákos – KERÉKES Jenő – SOMAI József: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. század)*, Kolozsvár, 2001, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 66.

14 CSETRI Elek – EGYED Ákos – KERÉKES Jenő – SOMAI József: i. m. 66.

- B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1970, Kriterion Könyvkiadó.
- VON BUTTLAR, Adrian: *Der englische Landsitz, 1715–1760: Symbol eines liberalen Weltentwurfs*. 1982, Mittenwald: Mäander.
- ENTZ, Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- F. CSANAK, Dóra: TELEKI József és a művészetek. In ZÁDOR Anna – SZABOLCSI Hedvig szerk.: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó.
- FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Maros menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2007, Művelődés.
- GY. DÁVID, Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár, 2011, Polis Könyvkiadó.
- HABERLE, Carl Constantin: *Succinta rei herbariae Hungaricae et Transsylvanicae historica*. Budae. Budapest, 1830, Typis regiae Universitatis Hungaricae.
- HANKISS, Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest, 1997, Helikon Könyvkiadó.
- HOBHOUSE, Penelope: *Plants in garden History*. London, 1992, Chrysalis.
- JELLICOE, Geoffrey – JELLICOE, Susan: *Die Geschichte der Landschaft*. Frankfurt, 1988, Campus Verlag GmbH.
- KAZINCZY, Ferenc: *Erdélyi levelek*. Kolozsvár, 1942, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet.
- KULCSÁR András: *A zsidói kastély-kert együttes*. Építettörökség Helyreállító Szakképző Központ, Babeş-Bolyai Tudományegyetem. Kézirat. Kolozsvár, 2010.
- LÉSZAI Ferencz-Bendegúz: *A sáromberki Teleki-kert*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Műemlékvédelmi szakmérnökképzés, Történeti kertek és tájak védelme és felújítása c. szeminárium beadandó dolgozata. Kézirat. 2010.
- MARCUS, Rică: *Parcuri și grădini din România*. București, 1957, Editura Tehnică.
- MAROSI Ildikó: *Örökbe hagyott beszélgetés Gróf TELEKI Mihállyal*. Budapest, 1999, Argumentum Kiadó.
- MILEA, Andreea: *Parcuri istorice din Transilvania din Renașterea până în secolul XIX. Anuarul școlii doctorale „Istorie Civilizație Culturală”, nr. 2*. Cluj-Napoca, 2006, Presa Universitară Clujeană.
- PETRI, Bernhard: *Beschreibung des Naturgartens des Herrn Grasen von Wizan zu Hedervar, auf der Insel Schütte in Ungarn*. In BECKER, Wilhelm Gottlieb: *Taschenbuch für Garten Freunde*. Leipzig, 1798, Voss und Compagnie.
- RAPAICS, Raymond: *Magyar kertek*. Budapest, 1940, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- SZABÓ, Károly: *Az 1531–1711. Megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest, 1879.
- ÚJFALVY Sándor. Idézi CSETRI Elek: WESSELÉNYI Miklós a gazdasági reformer In: CSETRI Elek – EGYED Ákos – KERÉKES Jenő – SOMAI József: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. század)*, Kolozsvár, 2001, Romániai Magyar Közgazdász Társaság.
- WINCHESTER, Hilary – KONG, Lily – DUNN, Kevin: *Landscapes: Ways of Imagining the World*. Harlow, 2003, Pearson Education.
- ZÁDOR, Anna: *Az angolkert Magyarországon*. In ZÁDOR, Anna szerk.: *Az építészet és múltja. Válogatott tanulmányok. Művészet és elmélet*. Budapest, 1988, Corvina.

by heyducks to prevent him from fleeing my service while he renews my garden [...]”¹²

The significance of Jibou in garden and landscape history may be attributed only in part to the famous manor house-garden ensemble. The agricultural history of the Wesselényi estate in Jibou has at least as much importance. By modernizing the estate, the younger WESSELÉNYI wanted to offer an example to his fellow landowners, promoting for Transylvania the “sole possible industry: the industry of farming”¹³. The great shift was formed by crop rotation, introduced mainly on the Dutch and English models, the essence of which was the inclusion of fodder-plants alongside cereals for the sake of increasing the fertility of the soil. The landscape-shaping effect of the new agrarian culture was felt mostly in viticulture and in pomology. WESSELÉNYI wanted to transform his estate in Jibou into a veritable garden district. Contributing to his success in large measure was his expert, faithful estate manager, Benjámín KELEMEN.¹⁴

Conclusion

■ In summary it may be stated that gardening and landscaping in 17th and 18th century Transylvania was decisive in the formation of the present-day physiognomy of the Transylvanian landscape. The main forces shaping the landscape – the agricultural, industrial and cultural activity of the princely and aristocratic families, and the Szekler peasant and Saxon burgher use of landscape based on traditions – deliberately and consciously transformed the varied natural – geographical environment into a cultural landscape.

The more than 200 Transylvanian landscape gardens (today in ruins) are (were) not merely the representative environment of a given manor house, nor were they simply prominent elements in the appearance of a micro-region, but from the point of view of landscape ecology, they influenced the vegetation and thereby the image of entire districts.

The historical garden (in the present case the aristocratic castle garden or manor house garden) was not simply an ornamental or vegetable garden, but rather formed an integral part of a complex, cultural, historical, ecological and economic (estate) system. It was precisely through this that it was/could be functional and sustainable. Thus, we are studying ecological-technical systems with significant historical and artistic content, which must and can only be interpreted when treated as a unit – that is, together with the neighbouring settlement and landscape. Only thus does their former significance and present value become clear.

12 KULCSÁR András, *A zsidói kastély-kert együttes*. Postgraduate Studies on Historic Building Conservation (Babeş-Bolyai University: Kolozsvár, 2010), manuscript.

13 ÚJFALVY Sándor quoted by CSETRI Elek, „Wesselényi Miklós a gazdasági reformer,” in *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. század)*, ed. CSETRI Elek, EGYED Ákos, KERÉKES Jenő, SOMAI József (Kolozsvár: Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2001), 66.

14 CSETRI Elek et al., *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás*, 66.